

Ullmann Tamás

Ítéelőerő és sematizmus

Kant transzcendentális idealizmusának talán legérdekesebb és egyszersmind legrejteltyesebb része az elme szintetikus tevékenységének leírása, amelyben a tudatműködés dinamikus összetevői, az ítéelőerő és a sematizmus játszanak vezető szerepet. Az észlelés esetén a szintézis a fogalmi formák és az érzékiségből származó sokféleség összevonását jelenti. Kant a tapasztalás elemzése során a szemléletek fogalmaknak való *alárendeléséről*, illetve a fogalmak jelenségekre való *alkalmazásáról* beszél. Alárendelés és alkalmazás az a két mozgás, amivel körülírjuk azt, amit általában úgy is nevezhetnénk: tapasztalati felismerés. A tudati folyamatként leírt szintézis tulajdonképpen egy egyszerű és minden pillanatban megtörténő esemény: felismerjük a környezetünket, ám természetesen nem csupán dolgokat ismerünk fel, hanem eseményeket, összefüggéseket és helyzeteket, vagyis mindazt, ami a tapasztalat tárgyaként mutatkozhat. A felismerés pedig fogalmi elemet tartalmaz Kant szerint, ezért tulajdonképpen a fogalom alkalmazása a tapasztalatban megjelenő képzetre, vagy a tapasztalati tárgy fogalom alá rendelése. Az alkalmazás, illetve alárendelés tehát feltételez egy képességet, ami az önmagában „merev” értelem és az önmagában ugyancsak nem mozgékony szemlélet között hidat teremt. Más szóval dönt arról, hogy az adott eset valamely szabály alá tartozik-e vagy sem.

A megismerő erők közül az ítéelőerő az, ami rendelkezik az ehhez szükséges hajlékonyossággal. „Ha az értelem – írja Kant – szabályok alkotásának képessége, úgy az ítéelőerő az a képesség, hogy szabályok *alá rendeljünk*, azaz eldöntsük, hogy valami egy bizonyos szabály alá tartozik-e vagy sem.” (B 172.) Azért furcsa és különleges képesség az ítéelőerő, mert sehonnán sem meríthet szabályokat a saját működéséhez. Kant ezt indirekt okoskodással támasztja alá: ha az ítéelőerő szabályokkal rendelkezne, vagy a működéséhez szabályokra lenne szükség, akkor a fogalom, vagyis a szabály alá rendelése maga is egy szabály szerint menne végbe, ennek az alkalmazásához viszont ismét az ítéelőerőre lenne szükségünk és így tovább. A végtelen regresszus elkerüléséhez tehát fel kell tennünk, hogy az ítéelőerő anélkül képes a szabály alkalmazására, hogy maga szabályok szerint működjön.

Úgy tűnik, két alapfunkciója van az ítéelőerőnek: egyrészt felismert (tehát fogalmilag megragadott) eseteket rendel általános szabályok és törvények alá, másrészt – ezzel egy időben, de logikailag és transzcendentálisan ezt megelőzően – lehetővé teszi a felismerést, amennyiben szemléleteket rendel fogalmak alá. Az előbbi esetben egy szabály által felismert esetet, eseményt, vagy egyszerűen egy dolgot rendelünk egy általánosabb érvényű, de hasonló természetű szabály alá, például egy ágyúgolyó mozgását a ballisztikus mozgástörvények általános feltételei alá. Vagyis szabálynak megfelelő (fogalmilag felismert) esetet rendelünk szabály (fizikai törvény) alá. A második esetben azonban jelentős különbség mutatkozik a között, amit alárendelünk és a között, aminek alárendeljük. Nem fogalmat rendelünk szabály alá, hanem szemléletet

fogalom alá. Szemlélet és fogalom pedig természetüknl fogva különbözö dolgok. Itt tehát Kantnak még bonyolultabb feladattal kell szembenéznie, mint a korábban említett esetekben. Hogyan lehet az ismeret két teljesen különbözö összetevőjét egymáshoz illeszteni egy szintézisben?

SÉMA ÉS SEMATIZMUS

Kant a szóban forgó tapasztalati szintézist sematizmusnak nevezi. A dedukció-fejezet mellett talán a sematizmusról szóló elemzés a legnehezebb része *A tiszta ész kritikájának*. A következö meghatározások találhatóak a sémáról ebben a rövid és rendkívül tömör fejezetben:

A séma transzcendentális időmeghatározás: „a transzcendentális időmeghatározás lehetővé teszi, hogy a kategóriát a jelenségekre alkalmazzuk; mint az értelmi fogalmak sémája, közvetíti a műveletet, amellyel a jelenségeket alárendeljük a kategóriáknak” (B 178).

A séma a képzelőerő terméke: „A séma önmagában soha nem egyéb a képzelőerő termékénél.” (B 179.)

Érdekes módon, e két meghatározás között elhelyezkedő bekezdésben kirajzolódni látszik egy harmadik meghatározás is, ami nem feltétlenül esik egybe az előbbiekkel. Ez alapján ezt mondhatjuk:

A séma a fogalom korlátozása az érzékelésre: „E formai és általános feltételt, amely az értelmi fogalmat használata során az érzékelésre korlátozza, ezen értelmi fogalom sémájának nevezzük.” (B 179.) A kategóriák funkciója nem merül ki az értelmi működésben, hiszen olyan formai feltételek is kapcsolódnak hozzájuk, amelyek meghatározzák az érzékeléshez való viszonyukat.

Tulajdonképpen azt látjuk tehát, hogy Kant a megismerésben közreműködő mindhárom képesség vonatkozásában meghatározza a sémát. Megadja a séma definícióját az érzékelés, a képzelőtehetség és az értelem vonatkozásában. S ez végül is nem véletlen, ha a séma az a közvetítő, ami lehetővé teszi a heterogén elemek egymáshoz kapcsolását. Csakhogy ettől a séma mibenléte még rejtélyesebbé válik.

Induljunk ki Kant példáiból. Az első példája ugyanis rendkívül zavarba ejtő és mindjárt bevezet a gondolatmenet sűrűjébe. A szubszumpció alárendelést jelent, vagyis azt, hogy „a tárgy a fogalom alá tartozik”. Ezzel még nincs is semmi baj. A probléma a magyarázó megjegyzésből fakad. „Így a tányér empirikus fogalma – folytatja Kant – egynemű a kör tiszta geometriai fogalmával, hiszen az előbbi fogalomban elgondoljuk, míg az utóbbiban szemléljük a kerekéget.” (B 176.) A nehézség abból fakad, hogy nem derül ki, mi minek a sémája ebben az összefüggésben. Vajon a tányér a kör sémája, vagy pedig a kör a tányér sémája? Ha a tányér lenne a kör sémája, akkor azt állítanánk, hogy a séma az általánosnak egy egyedi esete. Ez azonban nem elfogadható, hiszen így nem nyer magyarázatot a közvetítés. Ha a kör a tányér sémája, akkor a sémát azonosítjuk egy általános fogalommal, így viszont ugyancsak nem világos, hogyan lehet a séma mint általános fogalom közvetítő. A példa tehát nem egyszerűen zavarba ejtő, hanem egyenesen félrevezető. És ez sokakat megtévesztett.

Különbséget kell azonban tennünk a logikai szubszumpció és a transzcendentális szubszumpció között. A logikai szubszumpcióban egy fogalmat rendelünk egy magasabb fogalom alá, s ez, ahogy Kant egy 1797 decemberében Tiefertunknak írt levelében

kifejti, „az *azonosság* szabálya szerint történik: az alsóbb fogalmat úgy kell itt elgondolnunk, mint ami *homogén* a felső fogalommal” (Ak XII. 224, idézi FREULER 1991, 407). A levél további részében Kant világossá teszi, hogy ezzel szemben a transzcendentális szubszumpcióban az egymás alá rendelendő képzetek *teljesen heterogének*. Következésképp szükség van egy középfogalomra, ami egyneművé teszi őket, lehetőséget teremtve ezáltal az alárendelésre. Ez a középfogalom a transzcendentális séma.

A tényér-kör példában tehát egy logikai alárendelésről van szó, mivel a fogalmak egyneműek. Az értelem teljesen eltekint e fogalmak ismerettartalmától, és csak azt veszi figyelembe, ami közös a képzetekben, ez pedig nem más, mint a forma. A tényér tehát logikai értelemben a kör általánosabb fogalma alá tartozik. Logikai szempontból ugyanis csak a képzet formája érdekes, a tapasztalati-szemléleti tartalomtól minden esetben elvonatkoztatunk. A tényér és a kör példája tehát félrevezető abban az esetben, ha a sematizmus működésére akarunk belőle következtetni. Nem minden fogalmi alárendelés támaszkodik ugyanis a sematizmusra, csak a transzcendentális szubszumpció. Ez azonban természeténél fogva más törvényeknek engedelmeskedik, mint a logikában alkalmazott alárendelés.

A SÉMA MINT MÓDSZER, SZABÁLY ÉS ÁLTALÁNOS ELJÁRÁS

Az világos a kanti elemzésekből, hogy a séma nem azonos a fogalommal, bármilyen egyszerű empirikus fogalomról is legyen szó. Hiszen egyfelől a séma éppen a fogalom korlátozása az érzékelésre, másfelől nem is az értelemhez, hanem a képzelőerőhöz tartozik. Joggal merül fel a lehetőség, hogy akkor a séma valamiféle elmebeli képmás lenne, a reprodukív képzelőerő terméke korábbi tapasztalatok alapján, ami lehetővé tenné, hogy az egyedi esetet – valamiféle immanens képhez való hasonlítás révén – a fogalom alá rendeljük. Kant azonban nem esik bele ebbe a csapdába. A belső kép feltevése ugyanis egyfelől végtelen regresszushoz vezetne (hiszen a belső kép és a külső képzet között ugyanúgy szükség lenne egy közvetítő képre, ahogy a külső dolog és a fogalom között), másfelől feltételezné, amit magyarázni akar (hiszen a belső kép létrejöttéhez ugyanúgy szükség van a séma közreműködésére, mint a külső érzéki tapasztalat esetében). A séma tehát nem belső kép. A tömör szövegből a következő lehetséges meghatározások rajzolódnak ki:

A séma egy módszer képze: „Ha viszont elgondolok egy tetszőleges számot, mely lehet öt vagy száz, úgy ez a gondolat nem annyira maga a képmás, mint inkább ama módszer [Methode] képze, melynek segítségével egy bizonyos fogalomnak megfelelően az adott képben jelenítek meg magam előtt egy sokaságot.” (B 179.)

A séma egy általános eljárás képze: „A fogalom sémáján mármost a képzelőtehetség azon általános eljárásának [Verfahren] képzetét értem, mely a fogalom számára megalkotja a hozzátartozó képmást.” (B 180.)

A séma egy szabály: „A háromszög sémája soha másutt, mint gondolatban nem létezhet, és csupán azt a szabályt [Regel] jelenti, melynek nyomán a képzelőtehetség szintézise a tiszta térbeli alakzatokra vonatkoztatható.” (B 180.)

Úgy tűnik, hogy e három lehetséges meghatározás ugyanazt írja körül: a séma valamiféle szabály (módszer, eljárás) arra vonatkozóan, hogy a képzelőtehetség miként hozzon létre valamilyen képet, illetve képzetet a fogalomnak megfelelően. A három meghatározás közül kétségtelenül a szabály fogalma a legáltalánosabb, hiszen mind

a „módszerhez”, mind az „eljáráshoz” valamiféle szabályra van szükség ahhoz, hogy működni tudjon. Fogadjuk el tehát ideiglenesen, hogy a séma nem más, mint szabály.

Csak hogy itt rögtön felmerül az a nehézség, hogy Kant a fogalom meghatározásában is egyértelműen a szabályra támaszkodik. Emlékezzünk csak az A-dedukció 3. pontjára, ahol a rekogníció szintézisét mutatja be. Itt a fogalomnak tulajdonképpen két feladata van: egyfelől egységesíti a sokféleséget, másfelől egy szabálynak megfelelően hajtja végre az egységesítést. A fogalom annyiban különbözik az appercepció eredeti szintetikus egységétől, hogy nem csupán egy tudattá von össze, hanem az egy tudatba való összevonást egy bizonyos forma, struktúra, alakzat mentén hajtja végre, amit Kant a *szabály egységeként* ír le. „Minden ismeretnek szüksége van fogalomra, legyen az bármilyen tökéletlen vagy homályos, formáját tekintve azonban mindenkor valami általános, és olyan, ami szabályként szolgál.” (A 106.) Ezért határozza meg az értelmet később abban az általános formában, hogy az *értelem „szabályok tudása”* (A 126), ami legáltalánosabbként magában foglalja a többi meghatározást (az értelem a megismerés spontaneitása, a gondolkodás képessége, illetve a fogalmak és ítéletek tudása).

Mindebből jól látszik, hogy Kant semmiképpen sem a hagyományos platonizáló vagy skolasztikus értelemben használja a „fogalom” kifejezést. Nála a fogalom elsődleges jelentése *nem valamiféle osztályozó vagy paradigmatis egység, hanem szintetizáló funkció*. Vagyis a fogalmi tudás annyit jelent, mint szabályokkal rendelkezni arra vonatkozóan, hogyan lehet létrehozni az egységet a szemléletek sokféleségében.

A fogalom tehát a szabály egysége. De mi a különbség akkor a fogalom és a séma között, ha a séma is szabály? Az ugyanis világos Kant szerint, hogy a szabály szabályáról nem beszélhetünk.

AZ EMPIRIKUS FOGALMAK SEMATIZMUSA

Szűkítsük a vizsgálódást a fogalmak egy bizonyos körére, az empirikus fogalmak típusára, jóllehet beszélhetnénk a matematikai és a transzcendentális fogalmakról is. Empirikusnak nevezi Kant azokat a fogalmainkat, amelyek a tapasztalással jönnek létre anélkül, hogy a tiszta értelmi fogalmak valamiként előre jeleznék ezek tartalmát. A kategóriatáblázat alapján megadható azoknak a tiszta, de levezetett értelmi fogalmaknak a sokasága, amelyek a fogalmak rendszeres hierarchiáját jelentik. „A rovatok készen állnak – jelenti ki Kant magabiztosan a kategóriatáblázat bemutatása után –, csak ki kell tölteni őket.” (B 109.) Ezek azonban mind az értelem tiszta fogalmai, vagyis a kategóriák valamilyen meghatározásai. Így tartozik például a kauzalitás kategóriája alá az erő, a működés és a szenvedés, a kölcsönviszony alá a jelenlét és az ellenállás, a modalitás kategóriái alá a keletkezés, elmúlás és változás stb.

Az empirikus fogalmakkal már bonyolultabb a helyzet. Az empirikus fogalmak rovatai csak nagyon elnagyoltan állnak készen, hogy konkrétan milyenek lesznek, az nagyban függ a szubjektum tapasztalati életétől. Kant természetesen bizakodó abban a tekintetben, hogy a természettudományok a megfelelő elméleti alapozás birtokában majd képesek lesznek pontosabb meghatározást, vagyis törvényszerű összefüggést adni az empirikus tapasztalatnak is. A saját tapasztalat azonban az empirikus fogalmak többségének kialakításában döntő szerepet játszik. S ebből fakad a probléma is. Hiszen megint csak az a kérdés merül fel, hogy miként lehet különbséget tenni az empirikus

fogalom és e fogalom sémája között. Kant híres példája a kutya fogalma. A tiszta értelem fogalmai révén sohasem jutnánk birtokába a kutya ismeretének, ehhez olyan élményekre van szükség, amelyekben valóságos kutyákkal találkozunk. „A kutya fogalma valamilyen szabályt jelent, melynek nyomán képzelőtehetségem általánosságban meg tudja rajzolni egy négy lábú állat alakját anélkül, hogy akár a tapasztalat kínálta egy-egy különös alakra kellene korlátozódnia, akár bármely lehetséges képmásra, melyet *in concreto* meg tudok jeleníteni magam előtt.” (B 180.)

Gondoljunk egy kicsit bele magába a példába. Ha elképzélünk egy kutyát, vagy valaki egy kutyáról beszél nekünk, de anélkül, hogy tudnánk, melyik kutyáról van szó, akkor természetesen a képzelőtehetségünk megjelenít valamilyen képet az elménkben. Ez egy olyan képzet, amely ezúttal nem az érzéki tapasztalaton alapul, hanem a képzeletünk hozza létre. A szövegben a sémával a „Bild” van szembeállítva, amit a fordító képmásként ad vissza. Csakhogy ez bizonyos esetekben félrevezető lehet, hiszen nem csupán egy konkrét egykori tapasztalat reprodukív másáról van szó (amikor tudom, hogy melyik kutyáról beszélnek), hanem olyan esetekről is, amikor például egyedi vonatkozás nélkül hangzik el a kutya szó. Ilyenkor is megjelenik bennem valamiféle kép, ám itt természetesen nem lehet szó semminek a képmásáról. Ez a kép inkább valamiféle „általános képe” a kutyáknak. Viszont éppen ez okozza a nehézséget. (1) Hogyan lehet ezt az általános képet elkülöníteni a sémától? (2) Másrészt: hogyan lehet az általános képet létrehozó sémát elkülöníteni az ugyancsak általános képet létrehozó empirikus fogalomtól?

A szabály ugyanis, „melynek nyomán képzelőtehetségem általánosságban meg tudja rajzolni egy négy lábú állat alakját [Gestalt]”, könnyen lehetne akár valamilyen vizuális alakzat vagy forma. Gondolhatnánk azt, hogy a kutya sémája valamilyen „sematikus” kutyakép, ami csupán a legfontosabb karakterjegyekben meghatározott, minden egyéb tekintetben „nyitott”. Ebben az esetben azonban a séma pontosan az az általános és meghatározatlan kép lenne, amit anélkül tud megrajzolni a képzelőtehetségem, hogy „akár a tapasztalat kínálta egy-egy különös alakra kellene korlátozódnia, akár bármely lehetséges képmásra, melyet *in concreto* meg tudok jeleníteni magam előtt”. Vagyis: vagy felesleges lenne sémáról beszélni, vagy ismét végtelen regresszushoz jutnánk. Egyszerűbben fogalmazva: a sematizmusnak csak akkor van értelme, ha a séma még véletlenül sem keverhető össze valamilyen még oly meghatározatlan elmebeli képpel. Rögzíthetjük tehát az eddigi gondolatmenet eredményét: a séma *szabály a képzelőtehetség számára, maga azonban nem képi természetű*. Kant talán itt távolodik el a legjobban az egész újkori gondolkodás meghatározó reprezentációelméletől, ami alapvetően a leképezés, vagyis képi megjelenítés modelljére épült.

Újra felmerül tehát az iménti nyugtalanító probléma: ha a séma egy nem képi természetű szabály, akkor miben különbözik a fogalomtól, ami szintén nem képi természetű, viszont ugyancsak szabályt jelent? Vagyis leegyszerűsítve: ha a séma és a fogalom is szabály, akkor mi a különbség közöttük? Tekintsük a folyamatot „alulról”, azaz ne a fogalomból kiinduló sematizálást, hanem a tapasztalati felismerést, vagyis a fogalom alkalmazását kövessük figyelemmel. Ez sok tekintetben hasonló azokhoz a vizsgálódásokhoz, amelyeket Kant az A-dedukcióban hajtott végre. Ott a képzelőtehetség szerepét a reprodukció feladatában határozta meg. Most számunkra nem annyira a reprodukív képesség, vagyis az elemek időbeli visszatartása és felidézése az érdekes, hanem az a szemléleti összevonás, ami előkészíti a fogalmi szabály alkalmazását. Egy érzéki tapasztalatból származó benyomáshalmaz először az idő formája szerint

szintetizálódik az apprehenzióban. Utána következik a képzelőerő sémája, ami tipikus vonások mentén folytatja a szintetizálást, amit végül a fogalmi szabály alkalmazása teljesít ki. A képzelőtehetség tehát a séma révén már úgyszólván megkezdí a felismerés folyamatát. A séma ezek szerint különféle érzéki típusok felismerését jelenti, amelyeket azután a fogalom segítségével rögzítünk.

Anélkül, hogy pontosabban megragadhatnánk, miben is áll a képzelőtehetség sematizáló mozgása a felismerésben, a következő kép rajzolódik ki erről a folyamatról. A sematizmus, úgy tűnik, az érzéki alakzat felismerése, a fogalom alkalmazása ezzel szemben inkább a gondolati forma megragadásában áll. A sematizmus még az érzékeléshez kapcsolódik, a fogalom azonban már az értelem gondolati formáját adja meg. A séma tehát (1) nem azonos a képpel, hiszen a kép, illetve képmás az egyedi dolog utólagos megjelenítése a képzelőtehetségben, vagyis egy egyedi képzet reprodukciója. A séma viszont semmiképpen nem egyedi, hanem általános vonásokkal rendelkezik. Másfelől azonban (2) a séma nem azonos az empirikus fogalommal sem, hiszen az empirikus fogalom értelmi forma lévén pontosan rögzített szabályt jelent, vagyis gondolati formát. Az empirikus fogalom általánossága tehát gondolati általánosság. Ezzel szemben a séma általánossága lehetővé teszi ugyan egy kép létrehozását a képzelőtehetségben, ez az általánosság azonban nem rögzíthető. Valójában tehát azt a rejtélyt kell megoldanunk, hogy mit jelent egy *nem rögzíthető általánosság*. A séma ugyanis kétségtelenül általánosság, amennyiben a képzet formájára vonatkozik, és a szemléleti alakzatot gondolati alakzattá transzformálja.

Talán választ kapunk erre a kérdésre a *Prolegomena* egyik megkülönböztetése alapján. Kant a 18. §-tól a 20. §-ig tartó részben különbséget tesz az empirikus ítéletek tágabb családján belül tapasztalati ítéletek és észleleti ítéletek között. A tapasztalati ítéletek objektív érvényességgel bírnak, mivel egy tiszta értelmi fogalom kapcsolódik hozzájuk. Az észleleti ítéletek ezzel szemben csupán szubjektívan érvényesek, vagyis a megismerő alany sajátos és csak rá érvényes tapasztalati feltételeinek esetlegeségét fejezik ki. „Kezdetben valamennyi ítéletünk pusztá észleleti ítélet: csupán számunkra – azaz a mi szubjektumunkra vonatkozóan – érvényes; csak később adunk neki új – tudniillik objektumra való – vonatkozást, és csupán ettől fogva várjuk el, hogy számunkra mindenkor és éppígy mindenki más számára is érvényes legyen.” (*Prolegomena*, 62.) Kant itt az objektív érvényességet nem egyszerűen a tárgyra való vonatkozással, hanem egyenesen a szükségszerű általánosérvényűséggel azonosítja, amit alapvetően a tárgy *fogalmának* megjelenése biztosít. A csupán szubjektívan érvényes észleleti ítéletek is a tárgyra vonatkoznak, de a tárgy ilyenkor még úgyszólván egy nem teljesen kifejtett és megragadott állapotban jelenik meg előttünk. A következő egyszerű példákat említi: a cukor édes, az öröm kellemetlen. Ezek az ítéletek jelenthetnek pillanatnyi benyomást is, de jelenthetnek többször megtapasztalt és így asszociatív módon egymáshoz kapcsolódó szubjektív tudást. Ez utóbbi értelemben mondhatjuk, hogy az észleleti ítéleteink olyan, csak szubjektívan érvényes általánossággal rendelkeznek, amit még nem sikerült egy értelmi fogalom segítségével tapasztalati ítéletté, vagyis objektívan és általánosan érvényes ítéletté átalakítani.

Az empirikus ítéletek imént említett felosztása önmagában egyáltalán nem problémátlan, még a kantai elméleten belül sem. Most azonban számunkra az a kérdés, hogy az észleleti ítélet fogalma mint egy nem rögzített általánosság fogalma vajon alkalmas-e a séma megvilágítására. A válasz azonban nem. Az észleleti ítélet ugyanis már eleve *felismert* esetek asszociatív egymáshoz kapcsolódásával jön létre, az így létre-

jött egység azonban nem lehet azonos a sémával, hiszen a séma nem más, mint ami lehetővé teszi a felismerést. Jobb megoldásnak tűnik egy egészen más típusú fogalom segítségül hívása.

GESTALT

Az értelmezés kiindulópontja az a korábban már idézett megjegyzés, amelyben Kant konkrétan beszél az empirikus fogalmak sematizmusáról. „A kutya fogalma valamilyen szabályt jelent, melynek nyomán képzelőtehetségem általánosságban meg tudja rajzolni egy négylábú állat alakját [Gestalt] anélkül, hogy akár a tapasztalat kínálta egy-egy különös alakra [Gestalt] kellene korlátozódnia, akár bármely lehetséges képmásra, melyet *in concreto* meg tudok jeleníteni magam előtt.” (B 180.) Vagyis az empirikus fogalom a szabály, s a képzelőtehetség e szabályt követve hoz létre a sematizálás során egy Gestaltot. A séma tehát első lépésben rokoníthatónak tűnik ezzel a Gestalttal. Mit tudunk meg mármost erről a különös alakzatról, amely nem azonos sem egy egyedi emlékkel, sem egy elképzelt egyedi képpel? Először is azt, hogy noha nem konkrét képmás, mégis valami *képszerű*, legalábbis a vizuális tapasztalat esetén. Másodszor azt, hogy a Gestalt egy *általános alak*, a kutya esetében a kutya séma a négylábú, ugató állat általános alakja. Tehát képszerű általános alak. Ebből könnyen arra következtethetnénk, hogy ha a Gestalt nem azonos a képmással, viszont valami képszerű, akkor egyfajta primitív vagy vázlatos kép. Mintha valamiféle ködön keresztül, pontatlanul és elmosódva látnánk a szóban forgó dolgot. Ekkor azonban a Gestalt nem különbözne minőségileg a képmástól. Alapvetően mindkettő egy kép lenne, az egyik pontatlan és elmosódó, a másik viszont pontos és részletes. Ám ha a Gestalt pusztán egy pontatlan kép lenne, akkor voltaképpen még benragadnánk a képi reprezentáció gondolatkörében, és pontosan az nem nyerne magyarázatot, hogy mi maga a séma, ami alapján egyáltalán kép, képmás és elképzelés lehetőségessé válik, s ami képes összekötni a fogalmi szabályt a szemléleti sokféleséggel. Induljunk el tehát ezen az úton, vagyis próbáljuk meg értelmezni a Gestalt mint általános alak fogalmát. A következőkben tehát nem a „képszerűség”, vagyis a vizuális forma lesz a kiindulópont, hanem az általános alakzat tágabb fogalma, amelynek a működése nem csak a vizuális, hanem az összes többi észleleti mezőben is tetten érhető.

Első lépésben érdemes arra a különbségre felhívni a figyelmet, amit Kant a képzelőerő empirikus és tiszta működése között von meg, hiszen a séma, bárhogyan is értelmezzük, a képzelőerő terméke. „Csupán annyit mondhatunk – írja Kant –, hogy a képmás a produktív képzelőerő empirikus tehetségének terméke, míg az érzéki fogalmak (mint térbeli képszerű alakzatok) sémája a tiszta *a priori* képzelőtehetség terméke s mintegy kéjjege.” (B 181.) Az empirikus elemekből összeállított képmás csak a nem empirikus természetű séma alapján jöhet létre. Magyarán, a tiszta produktív képzelőerő működése teszi lehetővé a képzelőerő minden származtatott, empirikus elemekre épülő működését, vagyis a reprodukív felidézést és a konkrét elképzélést. A tiszta produktív képzelőerő sémája tehát nem lehet empirikus elemek gyűjteménye, valamiféle asszociatív együttes, hiszen ez az egész kanti filozófia alaptételének mondana ellent. Ha valóban vannak tiszta képességeink, ahogy azt Kant nem győzi eleget hangsúlyozni, akkor a képzelőerő – minden szintetizáló tevékenység középponti szereplője – is kell hogy rendelkezzen tiszta működéssel. Ez pedig nem más, mint a sematizálás. Ám

ha a séma nem azonos semmiféle képmással, akkor mégiscsak magyarázatra szorul, hogy milyen értelemben általános alakzat egy séma. Tulajdonképpen ebben az összefüggésben lehet segítségünkre a Gestalt fogalma. Kant természetesen nem sejtette, hogy a Gestalt milyen karriert fog befutni a pszichológiai kutatásban, ilyen értelemben a fogalom felbukkanása a szövegben teljesen véletlenszerűnek és jelentőség nélkülinek is ítélnél. Ennek ellenére mégis úgy tűnik, hogy a sematizmus működésének magyarázatához segítségünkre lehetnek az alaklélektan eredményei.

Nagy általánosságban az alaklélektan következő belátásai tűnnek alkalmasnak arra, hogy a kanti sematizmus értelmezését előmozdítsák. Elsősorban is az alakminőség fogalmára érdemes figyelni: az alakminőség (*Gestaltqualität*) mindig több, mint a tagolt részek összege, vagyis az alakminőség észlelése nem vezethető le a részek külön-külön észleléséből. Például a dallam több, mint a benne szereplő hangok együttese, a téralakzat több, mint az észlelt forma és szín észleletek összege stb. Evvel kapcsolatban elgigázítóak azok a közismert kísérletek, amelyek bebizonyítják, hogy hiányos vizuális forma esetén is egységes alakzatot, vagyis egészt látunk, illetve az aspektuslátásos kísérletek, ahol ugyanaz a vizuális forma hol ebben, hol abban az aspektusban jelenik meg. Az egészes forma, illetve az aspektus mindig több, mint az alapul szolgáló részek puszta összege. A kísérletekből világossá válik, hogy az észlelő tudat nem egyszerűen kiegészíti az észlelt tárgyat (odaképzjük a nem látott oldalt is), hanem egészet alkot a részekből. Tehát nem azt adja hozzá, ami hiányzik, hanem először is egy egészet lát meg a megjelenő észleletegyüttesben, és csak *ennek az egésznek az alapján* kezdi el kiegészíteni a hiányzó elemekkel a tárgyat.

Visszatérve a kanti példához: a kutya konkrét képmásának kialakítása, vagy egy vizuális tárgy kutyaként való felismerése, azaz a kutya-fogalom alá szubsumálása az empirikus fogalom alapján zajló sematizmus eredménye. A séma ugyanis felfogható egy olyan Gestaltként, ami maga ugyan nem azonos semmilyen képpel, viszont egy olyan egészes alakzat, amelybe az észlelés külön elemei beleilleszthetők. Vagyis nem a kutya konkrét formájáról van szó, hanem arról a Gestaltról, amely az észlelés összetevő elemeit egy kutya mint észlelet-egész mozzanataivá teszi. A lehetséges példák közül talán itt a legszemléletesebb az aspektuslátás: ha ugyanabba a vizuális formába egyaránt beleláthatjuk a kacsát és a nyúl alakját, akkor ebből világos, hogy a látott alakzat nem magából a formából, a konkrét vonalból vezethető le. Az, hogy kacsát vagy nyulat látunk, kizárólag attól függ, miként *sematizáljuk* az előttünk lévő vonalakat. Más szóval attól, milyen Gestalt alapján értelmezzük a látott részleteket. Az aspektuslátásos kísérletek rendszerint olyan vizuális alakzatot használnak, hogy legalább két, egyforma erővel érvényesülhető Gestalt alapján sematizálhatjuk az észleleti adottságot. Vagyis maga az előttünk lévő forma egyformán motiválja mindkét lehetséges felismerést. A hétköznapi tapasztalati tárgyak nagy része ezzel szemben elegendő motivációt szolgáltat ahhoz, hogy csak egyetlen Gestalt alapján sematizáljuk őket. Különösen akkor, ha elég időnk van a megfigyelésre. Egy pillanatnyi észleletben a kutyát pónilóként is láthatjuk, de ha elég idő áll a rendelkezésünkre, akkor rendszerint az egyik Gestalt igazolódik be és válik meghatározóvá a sematizálásban.

Foglaljuk össze a Gestalt és a séma kapcsolatát: (1) Az érzéki sokféleség és a séma összefüggésében a séma annyiban mutatkozik Gestaltnak, amennyiben valamiféle strukturális alakzat, amely képes kapcsolódni az érzéki sokféleségben rejlő eredendő alakzatokhoz. Hogy az érzéki sokféleség nem puszta káosz, azt az affinitásról szóló fejtegetésekből tudjuk. Kell is, hogy a Gestalt ebben az összefüggésben szerkezeti

vázlatként működjön, hiszen e nélkül nem lenne átmenet az észlelés és a fogalmiság között. (2) A Gestalt és a fogalom összefüggésében arra vetül fény, hogy mi a különbség a kétféle szabály, a séma mint szabály és a fogalom mint szabály között. A Gestaltként értelmezett séma nyilvánvalóan egyfajta szemléleti strukturális alakzat, amivel szemben a fogalom olyan egységesítő forma, amely az észleleti összetevőket egy logikai és nyelvi szabály mentén illeszti egymáshoz. Ebben az értelemben a sematizálás, amennyiben a sémát Gestaltként fogjuk fel, azt jelenti, hogy egyrészt az egész mindig megelőzi a részeket, másrészt az egész nem egy predikátumhalmaz logikai egysége, hanem *szemléleti* egység-egész. Ezek a jellemzők pedig már átvezetnek a séma mint Gestalt tágabb értelmezéséhez. (3) Ha a Gestalt nem egy megragadható vizuális forma és nem merevíthető ki valamiféle vizuális alakzattá, ugyanakkor viszont szabályszerűséget jelent, akkor értelmezéséhez hozzátartozik a dinamizmus fogalma. *A Gestalt egy formává nem rögzíthető dinamikus szabály.* Ezzel pedig szinte egyetlen lépésben elérkeztünk a séma mint időmeghatározás problémájához. A séma, legalábbis ezen értelmezés szerint, maga is időbeli mozgásban van, egyfajta oda-vissza csatolásban az érzéki adottság alakzata és a strukturált formaként megjelenő alakzat között, vagyis sohasem kimerevült forma. Ekkor viszont a tiszta értelem kategóriáinak sematizmusa is sajátos értelmet nyer: a kategóriasémák, úgy tűnik, a legalapvetőbb dinamikus Gestaltok, amelyek meghatározzák idő- és tértapasztalatunkat. Ha tehát a séma valamiféle dinamikus szabály, akkor nem véletlen, hogy Kant a tapasztalás és elméműködés legalapvetőbb szintjén működő tiszta fogalmak sematizmusát, minden egyéb dinamikus Gestalt alapzatát, időmeghatározásként értelmezi.

A kutya empirikus fogalma a kutyákra vonatkozó pragmatikus és tudományos ismeretek rendezett összefüggése. Ezzel szemben a kutya sémája egy olyan szemléleti váz, amely lehetővé teszi bizonyos érzéki benyomásaink kutyaként való felismerését. Ugyanakkor nem csupán arról van szó, hogy a séma szemléleti egység lenne (bármit is jelentsen ez), ezzel szemben a fogalom nyelvi, logikai, illetve kulturális egység. A döntő különbség, úgy tűnik, inkább abban áll, hogy a séma dinamikus és idői természetű, míg a fogalom merev és strukturális. A séma egyfajta dinamikus algoritmus a tapasztalat szerveződésének irányítására, ezzel szemben a fogalom predikatív mozzanatok kimerevült szerkezete. Másfelől viszont ugyanezen okból a séma nem tehető sem szemléleti, sem nyelvi módon hozzáférhetővé. Csakis indirekt módon és utólag sejlik fel a tudat számára. Gondoljunk arra, hogy egy dallam áthelyezése más hangnembe, vagy más hangszeren való eljátszása teszi csak világossá, hogy a dallam nem azoknak a hangoknak az összege, amiket ténylegesen hallunk, hanem dinamikus váz, ami a konkrét hangokon túl sejlik fel.

A Gestaltként értett séma a minden megjelenő tapasztalati fenomén nem megjelenő, tehát képként meg nem ragadható szerkezeti összefüggése, a megjelenés önmagában és közvetlenül hozzáférhetetlen, de valamilyen módon mégiscsak megmutatózó feltétele. Az alaklélektan kísérletei az egészleges alakzatra és az aspektusra vonatkozóan közvetett módon talán éppen e titokzatos sematizmus működését szemléltetik.

IRODALOM

- FREULER, Léo 1991. Schematismus und Deduktion in Kants Kritik der reinen Vernunft. *Kant-Studien*, 4. 397–413.
 Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Budapest: Atlantisz, 2004.
 Kant, Immanuel: *Prolegomena*. Ford.: John Éva, Tengelyi László. Budapest: Atlantisz, 1999.

Bérházi csendélet